

ILLIK PÉTER

TÖRÖK DÚLÁS A DUNÁNTÚLON

TÖRÖK KÁRTÉTELEK A NYUGAT-DUNÁNTÚLI HÓDOLTSÁGI PEREMVIDÉKEN

A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Konzulens tanár: J. Újváry Zsuzsanna

egyetemi docens, PPKE BTK

PPKE BTK

Piliscsaba

2009

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel és tisztelettel tartozom a téma konzulensének, J. Újváry Zsuzsannának. Továbbá ezúton is szeretném megköszönni a téma bírálóinak Zimányi Verának, Hegyi Klárának, Fodor Pálnak és Sudár Baláznak szakmai tanácsaikat és segítségüket.

1. A kitűzött kutatási feladat, a források alapadatai

A munka két alapfogalom felhasználásából indult ki. A 17. század első felében a „háborús békeévek” jellegzetességét vizsgálja a Nyugat-Dunántúlon: ebben az időszakban az 1606-os zsitvatoroki békétől kezdve folyamatos békék által megerősített békeidőszak volt a királyi Magyarország (Magyar Királyság) és a Török Hódoltság területei, illetve államai között. A törökök ebben a békeidőszakban is folyamatosan károkat okoztak a „hódoltsági peremvidéken”; azaz a magyar végvárak mögötti területek azon részein, amelyek jogilag a királyi Magyarországhoz tartoztak ugyan, de a gyakorlatban kiszolgáltatottak voltak a törököknek, akik folyamatosan át tudtak járni oda.

Az értekezés tehát a kijelölt időszak törökök által okozott kártételeinek magyar szempontú vizsgálatát végzi el, magyar levéltári források alapján a Nyugat-Dunántúlon. Célja, hogy az erre a témára vonatkozó lehető legtöbb kiadatlan, továbbá az összes nyomtatásban megjelent forrást szintézisbe foglalja. Így a lehető legobjektívebb módon, reálisan értékelje a kártételeket a magyar historiográfiában jelenlévő negatív és pozitív túlzásoktól mentesen. Ezáltal legalább kísérletet tegyen a Szakály Ferenc által is kiemelt historiográfiai hiány részleges kitöltésére. („*A hódoltsági peremvidék története, amely – s ezt nem árt még egyszer hangsúlyozni – a hódoltságétől merőben eltérő problematika, külön monográfiát igényelne, amelyhez a magyar történetírás már eddig is számtalan részletfeldolgozással és forráskiadvánnyal készült fel.*”)

A kutatás alapját a Batthyány-levéltár török vonatkozású iratainak, másolati könyveinek és urabáriumainak gyűjteménye képezte. Ezt egészítik ki a megyei összeírások, helytörténeti lexikonok, nádori iratok és az Urbaria et Conscriptiones adatai.

Részletesebben megadva az elsődleges forrásokat és forráskiadványokat:

Batthyány-család levéltára:

- MOL Batthyány-cs. levéltára, Török vonatkozású iratok P 1313/248–249. cs.
MOL Batthyány-cs. levéltára, Missiles P 1314
MOL Batthyány-cs. levéltára, Batthyány Ádám leveleskönyve P 1315/I–IV. kötet
MOL Batthyány-cs. levéltára, Instrukciók P 1322/37 cs.
MOL Batthyány-cs. levéltára, Tisztartókkal való levelezés P 1322/26 cs.
MOL Batthyány-cs. levéltára, Urbáriumok P 1322/79 cs. (Filmtár, 4315. doboz, Németújvár)
MOL Batthyány-cs. levéltára, Urbáriumok P 1322/ No 36, 37, 38, 41, 52 (Filmtár, 4331–4332. doboz, Körmend, Dobra, Muraszombat, Rakicsán)

Magyar Kamara Archivuma:

- MOL Archivum Familiae Thurzó E 196/4. cs.
MOL Archivum Familiae Wesselényi E 199/6 cs.
MOL Urbaria et Conscriptiones (UC) E 156/1/16., 6/56., 9/62., 10/37., 10/77a., 10/78., 11/9., 14/35., 23/5., 23/14., 45/28., 110/4., 113/16 b., 116/4.
MOL Conscriptiones portarum E 158/9.cs. Jauriensis, 1531–1635. (Filmtár, 1636. doboz)
MOL Conscriptiones portarum E 158/12. cs. Castri Ferrei, 1598–1648. (Filmtár, 1632–1633. doboz)
MOL Conscriptiones portarum E 158/50. cs. Veszpremiensis, 1569–1696. (Filmtár, 1659. doboz)
MOL Conscriptiones portarum E 158/54. cs. Szaladiensis, 1609–1696. (Filmtár, 1664. doboz)

Az Esterházy család Hercegi ágának levéltára:

- MOL Repositorium 71. Esterházy Miklós Nádor iratai P 108/479/26/a (Filmtár, 6564–6565. doboz)
MOL Repositorium 72. Esterházy Pál közügyekre vonatkozó iratai P 108/482/32 (Filmtár, 16199. doboz)
MOL Esterházy Miklós nádor iratai, P 123/6 cs. (Filmtár, 4686–4687. doboz)

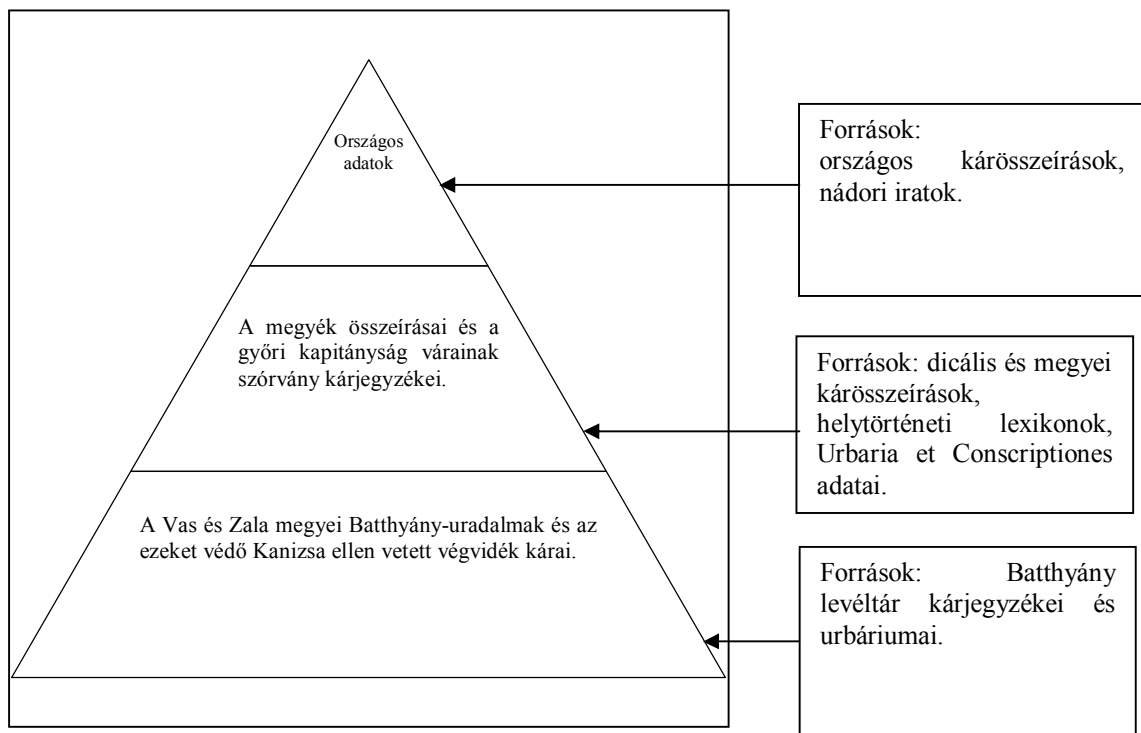
Nyomtatott források:

- Fekete, Ludwig: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy. Bp., 1932.
Ila Bálint-Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., Akadémiai, 1964.
Kazinczy Gábor: Adalékok a török-magyar kori beltörténethez. Hivatalos nyomozások a török adó és hódítások körül Borsodban a XVII. század I. felében. Történelmi Tár 1858. 101–167.
Komáromy András: A kanizsai török rablásai 1630–1640. Hadtörténelmi Közlemények 1895. 8. szám. 79–92.
Kovacsics József. Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke. Bp., 1991.
Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle (MGtSZ) 1894–1906. OSZK Mikrofilmtár FM 3/3800. 1–3 doboz.
Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Bp., Tankönyvkiadó, 1968.
Majláth Béla: Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története. A szőnyi béke okmánytára. Bp., Akadémiai, 1885.

- Matunák Mihály: Az 1599. évi barsvármegyei tatárjárás. Történelmi Tár 1905. 590–599.
- Matuz, Josef: Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlveissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565. Bamberg, 1986.
- Merényi Lajos: A kanizsai végek történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1897/II. 259–265.
- Merényi Lajos: A török végek történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1896. 520–523.
- Merényi Lajos: A zalai hódoltság történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1911. 368–372.
- Merényi Lajos: Bars, Hont és Nógrád 1630-iki sérelmei a török végbeliectől. Hadtörténelmi Közlemények 1897/III. 448–451.
- Merényi Lajos: Heves vármegye panaszai a török ellen. 1629. Hadtörténelmi Közlemények 1897/II. 302–305.
- Merényi Lajos: Náadori óvás a török békeszegései ellen. Történelmi Tár 1889. 565–573.
- Merényi Lajos: Adatok a hódoltság adózása történetéhez. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1903. 18–32.
- Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírások alapján (1531–1696). Veszprém, 1942.
- Ráth Károly: A Győr vármegyei hódoltságból. Magyar Történelmi Tár 1860. 1–91.
- Ráth Károly: Győr vármegyének 1642. évben összeírt sérelmi jegyzőkönyve a török ellen. Magyar Történelmi Tár 1860. 92–123.
- Salamon Ferencz: Magyarország a török hódoltság korában. Bp., 1886.
- Salamon Ferencz: Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Pest, 1867.
- Stahl Ferenc: Vas megyei török hódoltság összeírása a XVII. század közepéről. Vasi Szemle 1970. 114–123, 298–308.
- Szerémi [Odescalchi Arthur]: Emlékek Barsvármegye hajdanából. Bp., Athaeneum, Megj. Mint korábban) 1892.
- Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc, Bp., Akadémiai, 1959.
- Varga Endre: Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek. Bp., 1958.
- Velics Antal: Török levelek a kismartoni levéltárból. Történelmi Tár 1885. 575–587.

2. Az anyaggyűjtés módszerei és a források feltárása

A forrásokat hierarchikusan és az értekezés haladási irányának megfelelően ábrázoltam. Az így feltárt adatokat az országos összeírások kontextusába helyeztem. A feltárt források segítségével leírni próbáltam a hódoltsági peremvidék jellegzetességeit, nem pedig a jelenségek okait magyaráztam. A munka inkább deskriptív, semmint okfeltáró jellegének oka, hogy a rendelkezésre álló források nem adnak erre lehetőséget.

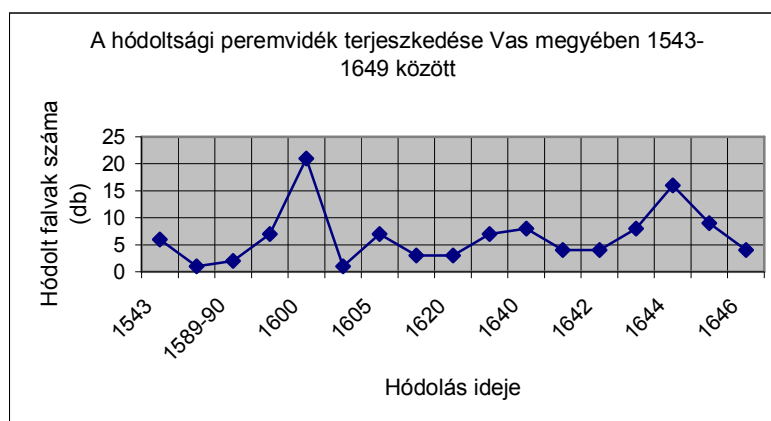
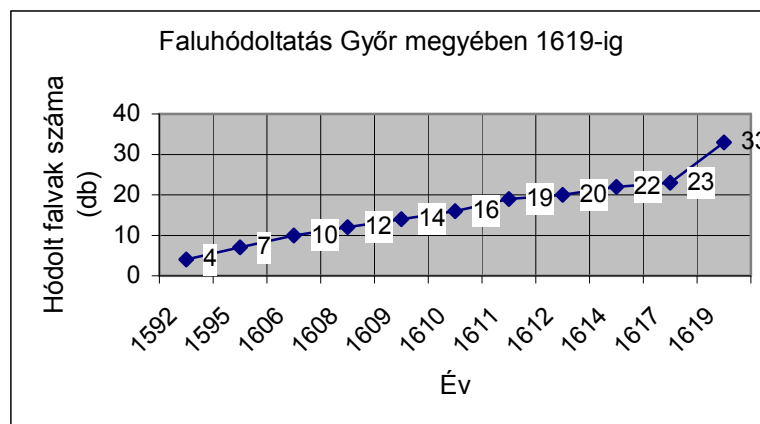
A munka szintézis jellege, valamint a sokféle felhasznált elsődleges és másodlagos kútfő számos módszertani kérdést vetett fel. Ezek közül a legjelentősebb a helynevek kezelése volt. Fontos volt a helynevek helyes átírása és azonosíthatósága, hiszen több száz helynév szerepel a munkában, de a disszertáció alapvetően nem helységnévtárnak készült. Ennek megfelelően a falvakat néhány kivételtől eltekintve a fejezetekben megadott és legáltalánosabban használt és elfogadott szakirodalom alapján azonosítottam, a függelékek között Győr, Vas, Veszprém és Zala megyék falvainak 16. század közepi megnevezését közöltem Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. Bp., Akadémiai, 1990. alapján. A névmutatóban a helynevek a modern átírás szerint szerepelnek.

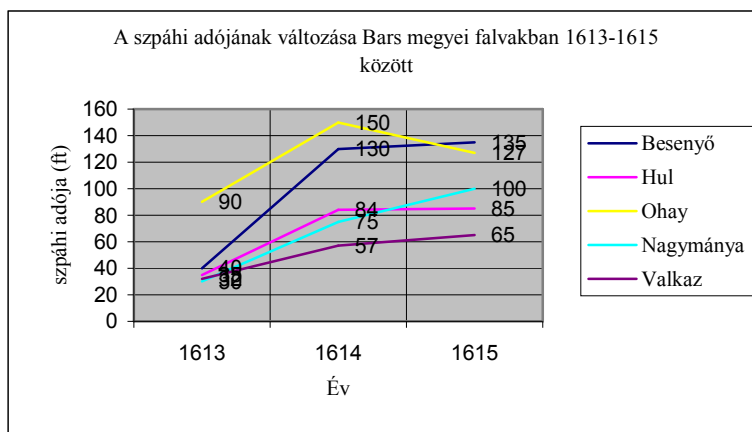
A hangsúly a szöveges értelmezés mellett a statisztikai jellegű feldolgozásra került; nagy számú vonal- és körgrafikont, illetve táblázatot alkalmaztam. Továbbá a hódoltsági

folyamatokat és a károsult falvak régióit térképen ábrázoltam. A legfontosabb ábrázolási típusok (bemutatott tartalmukkal együtt) a következők:

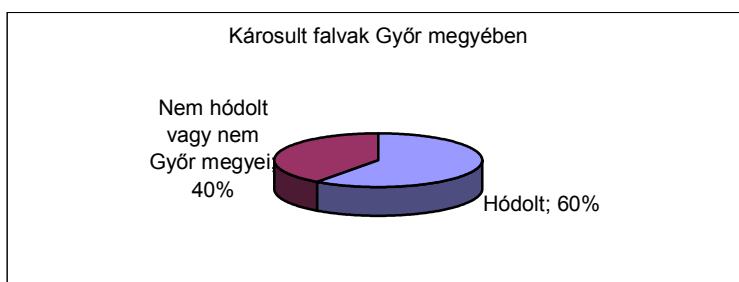
1. *vonalgrafikonok*: összesen huszonöt grafikont készítettem. Ilyen típusú grafikonokon a folyamatok alakulását vizsgáltam. Egyrészt a török faluhódoltatásokat, amelyek során a törökök folyamatosan megfélemlítettek és behódolásra készítették a Királyi Magyarország területén lévő falvakat. Azoknak el kellett ismerniük a török joghatóságot is, és adót kellett fizetniük a török szpáhijuknak is. A hódolt falvak számának növelésével a törökök folyamatosan nyomták kifelé a hódoltsági peremvidék határait, illetve a magyar végvárak elfoglalásával (például Kanizsa elfoglalása 1600-ban) magát a hódoltságot is.

Másrészt elemeztem a hódolt falvaknak török részre fizetett földesúri adójának (summájának) emelkedését, hiszen ez is „kártételként” értelmezhető: ez a folyamat egyre nagyobb terheket rótt a magyar parasztságra. Ilyen grafikonok például:

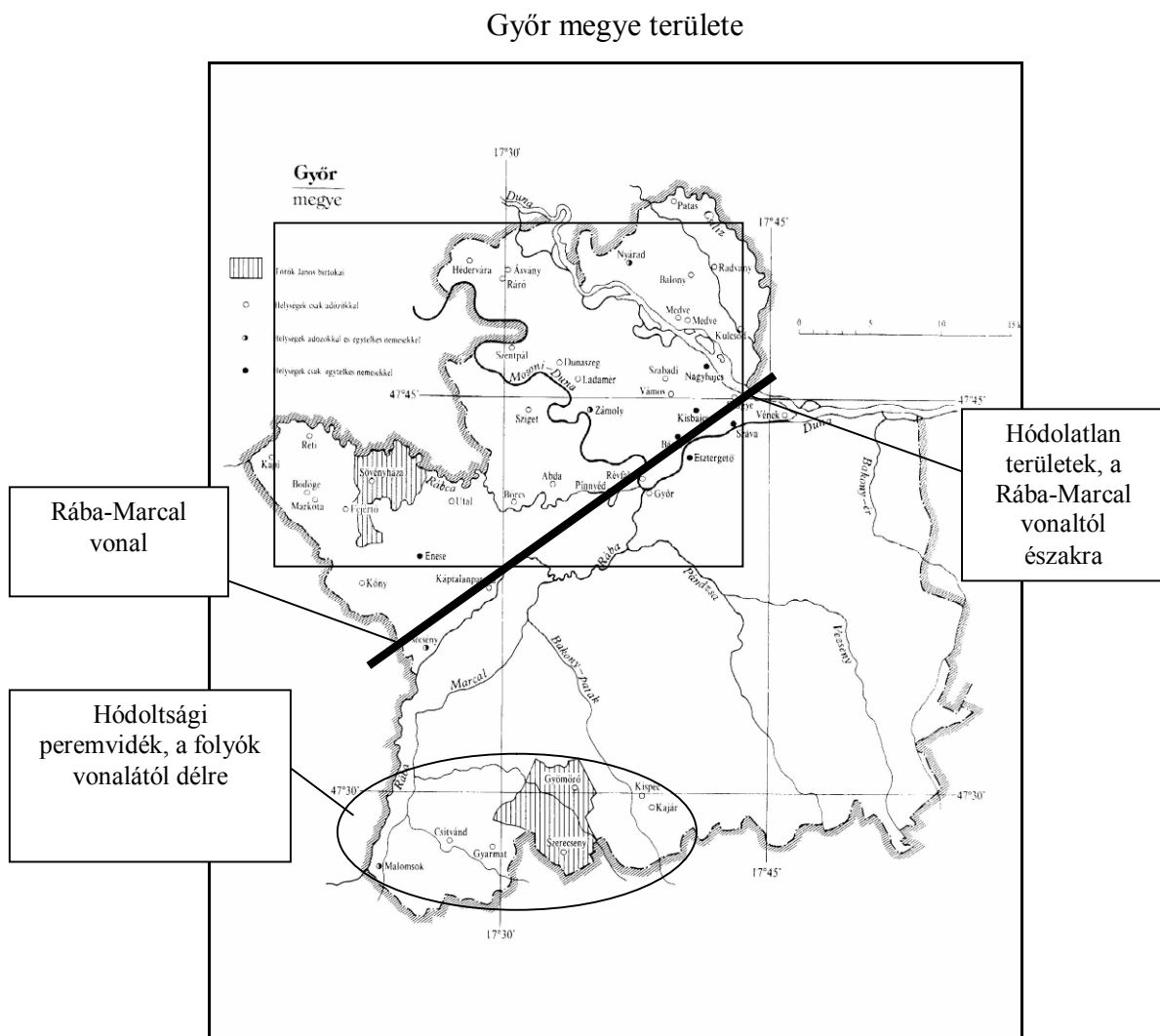
2. *körgrafikonok*: ezeken arányszámokat állapítottam, például az elrabolt falusiak nemek és életkor szerinti megoszlását, vagy éppen a hódolt és nem hódolt falvak arányát egy adott megyében.

3. *táblázatok*: az adatfeltárás során 54 táblázatot készítettem, amelyek a különböző típusú kártételeket ábrázolják. A táblázatokot úgy szerkesztettem, hogy azok önmagukban is tökéletesen értelmezhetőek és „önmagukért beszélők” legyenek. Táblázatokba foglaltam az egyes megyék falucsoportjainak ember és állatveszteségeit, illetve az egyéb elrabolt javakat. Ugyanezeket a szempontokat érvényesítettem a Kanizsa ellen vetett végvárok veszteségeinek bemutatása során.

4. térképek: hat (megyét ábrázoló) térképet és egy katonai (a magyar végvárakat bemutató) térképcsoportot szerkesztettem, amelyekben bejelöltem a hódoltsági peremvidék katonai és hódoltatási „határait”.

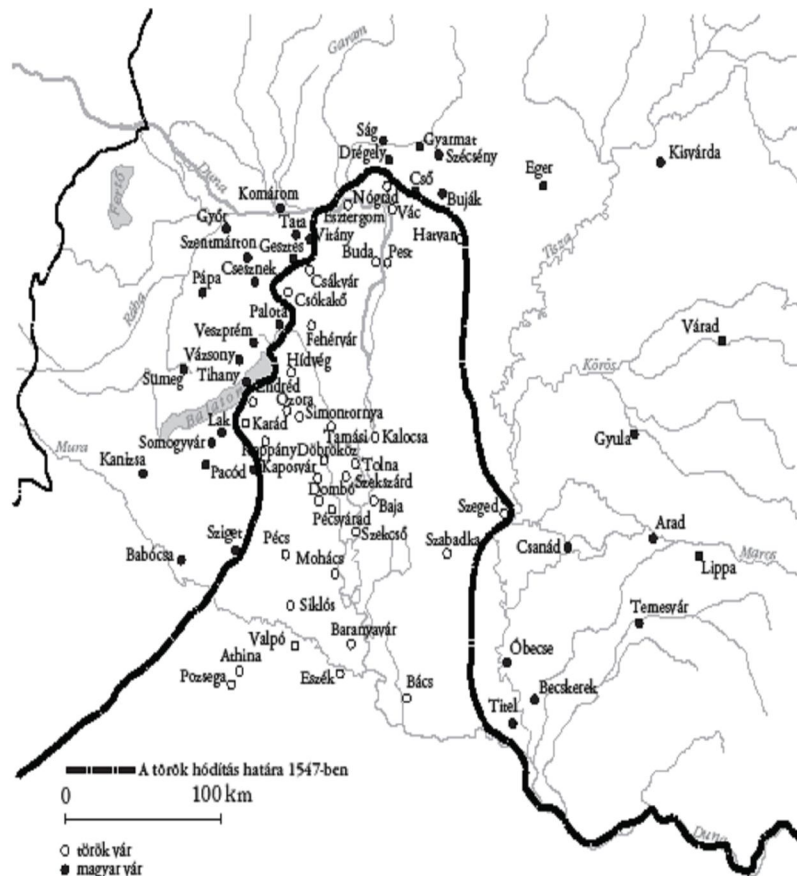
A disszertáció megyéket ábrázoló térképeit a Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén (Szerk.: Maksay Ferenc. Bp., Akadémiai, 1990.) c. munka alapján terveztem meg. Például:

Az alapul vett megyei térképek átrajzolása során figyelembe vettem azt az elméleti megállapítást, hogy a hódoltsági peremvidéknek nem volt lezárt, fix határa, ugyanakkor egy-egy időpontban mégis viszonylag kikristályosodott határvonala volt; például Győr megyében a Rába-Marcal vonala:

A végvárrendszer vonalát ábrázoló térképcsoport alapját Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., Akadémiai, 1981. c. munkájának ide vágó térképei képezték. Ezek alapján, a hibák korrekciójával készültek el azok a katonai térképek, amelyek a török hódoltsági terület folyamatos növekedését, a magyar végvárrendszer „beljebb nyomódását” mutatják.

Magyarországi várak 1541-1551

Egyes korszakokra, így az 1610-es, valamint az 1660-1670-es évekre, a vizsgált területekre vonatkozóan alig vannak adataink. Ez a forráshiány ugyan nem pótolható, mégis tanulságos e hiányos korszakból a jobban dokumentált Bars megye adatait megtekinteni.

A személytelen statisztikai módszer mellett néhány falu esetében a mikroutatás eszközeit is tudtam használni. „A falusi mikrokörnyezet” című részekben elemeztem a károknak a falukra és a falusiakra gyakorolt hatásait; megállapítható, hogy a török rablások célzottan a leggazdagabb falvakat, illetve azon belül a legmódosabb háztartásokat érték. Ezáltal ezek a faluközösségek potenciális gazdasági erejüket.

3. A tudományos eredmények rövid összefoglalása

A hódoltsági peremvidék, mintegy árnyékként rávetülve a Magyar Királyság területére, lefedte Győr, Vas, Zala megyék nagy részét, továbbá Veszprém vármegyét. Pontos kiterjedése azonban mégsem ismert, mivel a törökök nem tudtak állandó kontrollt gyakorolni a peremvidéki területek fölött. Ehelyett folyamatos rajtaütésekkel készítették falvait hódolásra, illetve rendszertelen, időközönkénti rajtaütésekkel biztosították a falvak hódolt státuszának fennmaradását.

A falvak hódoltatása folyamatos volt, az adatok alapján soha nem szünetelt, legfeljebb a hódoltatás súlya, erőssége hullámzott. Ennek a folyamatnak része volt a viszonylag ritkábban emlegetett „újráhódoltatás”, amikor a hódolással felhagyó falvakat „fegyelmezték meg” a törökök, hogy újra hódoljanak. A hódoltatás gyakorlati, konkrét eszközei a következők voltak: asszonyok, férfiak és gyermekek elrablása, a falu „megégetése”, kirablása, illetve ritkább esetben az emberölés. A falusiak megölése nyilvánvalóan nem volt kifizetődő a hódítók számára. Így is volt olyan eset, hogy a falusiak terheiket nem bírván, elhagyták lakhelyüket. A „mélyfúrások” alapján, a legszerencsétlenebb sorsú helységekből igen nagy volt a lakosok migrációja.

A kiadott források és az új levéltári adatok szintézise több komoly eredményt is hozott. Egyrészt a Stahl Ferec által publikált Vas megyei összeírás, illetve az előkerült eredeti anyag lehetőséget nyújtott az összevetésre, a már ismert adatok felülvizsgálatára. Másrészt Sz. Simon Éva megjelent csernecségi kutatásai mutattak rá a törökök Zala megyei terjeszkedésének 16. századi folyamatára. Ezeket az adatokat összevetve az új, 17. századi forrásokkal, sikerült a korábbi adatokat „kipótolni”, így nyilvánvalóvá és adatolhatóvá vált, hogy a törökök csernecségi terjeszkedése egy legalább az 1580-as évektől legalább az 1630-as évekig tartó folyamat volt. Az analógiaként használt Bars megyei 60 falu ügyére vonatkozó, részben már publikált, részben publikálatlan, Esterházy Miklós nádor anyagaiban lévő iratokat is sikerült pontosítani az eredeti, Thurzó György nádor számára készült összeírásból. Ami megint csak azt mutatja, hogy ez a politikai botránytéma is évtizedeken át húzódott (az 1610-es évek és az 1630-as évek között).

A falusi károk mellett, statisztikai módszerrel már kezelhető, nagy mennyiségű konkrét számadatot sikerült gyűjteni a végvári károkról is. (Az északi magyar várak kártételeiről is került elő néhány szórványadat, ezek jelenleg feldolgozás alatt állnak.) Itt Kelenik József kutatásaival összevetve, évi 8%-os átlag halálozást sikerült kimutatni a végváriak körében.

A faluhódoltatás, summáltatás, illetve egyéb falusiak és végváriak által elszenvedett károk fajtáit és mennyiségét sikerült az eddig rendelkezésre álló historiográfiai tudás és főképpen a Batthyány-levéltári anyag felhasználásával kibővíteni.

Az események mögött húzódó okokra nem sikerült magyarázatot találni. Azaz nem tudni például, konkrétan minek köszönhetőek a kártételi „csúcsévek”, amikor a törökök katonai tevékenysége jelentősen aktívabbá vált, mint más időszakokban. Az sem ismert pontosan, hogy lehet-e ennek magyarázata a források esetleges hiánya és anomáliája. Például az 1660-as évektől – jelen tudomásom szerint – egyáltalán nincsenek kártételi listák. Ennek ellenére nem feltételezhető, hogy megszűntek, vagy akár csökkentek volna a török kártételek.

Az okok magyarázatának hiányával, továbbá a források adta lehetőségek által determinálva, mégis sikerült térben a Nyugat-Dunántúlon és időben a 17. század első felében lehatároltan leírni a hódoltsági peremvidék jellegét és legalább szám adatok birtokában felbecsülni a törökök által emberéletben és anyagiakban okozott károk mennyiségét.

4. Bibliográfia

Kötetek (Forrásközlés, monográfia):

- Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez. In.: Pázmány Irodalmi Műhely, Források. Piliscsaba, PPKE, 2007. Bevezetőt írta, sajtó alá rendezte Illik Péter, jegyzeteket, mutatókat készítette Maczák Ibolya. 120.
- Európa alkonyi fényben. A poszt poszt-modern öreg földrész. Bp., WZ Könyvek, 2008. 220.
- Török dúlás a Dunántúlon. Bp., WZ Könyvek, 2009. (Sajtó alatt.)

Tanulmányok kötetben és periodikumban:

- Illik Péter: Kártételek a Batthyány-birtokokon „az rebellió” alatt (1619-22). In.: Tanulmányok évszázadok történelméből. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Szerkeztésben közreműködött: Forgó András, Illik Péter. Piliscsaba, PPKE, 2006. 113-133.
- Illik Péter: „Háborús békeévek” a Batthyány-birtokokon (1630-1650). In.: Khronosz. Szerk.: J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, PPKE, 2008. 43-56.
- Illik Péter: Tudóslevelezés, történetírás és forráskutatás a 18. századi Magyarországon. In.: Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. Szerk.: Maczák Ibolya. Piliscsaba, PPKE, 2007. 124-127.
- Péter Illik: „Kriegerische Friedensjahre” auf dem Gebiet des Batthyány-Landgutes. (1630-1650) In.: Schlainige Gespräche, Schlaining [Szalónak], Ausztria. (Sajtó alatt.)
- Illik Péter: A falubírói funkciók a Batthyány–uradalmakban a 17. században. (Agrártörténeti Szemle. Sajtó alatt.)
- Péter Illik: Die Aufgaben der Dorfmeister in Batthyánys Gütern im 17. Jahrhundert. In.: Schlainige Gespräche, Schlaining [Szalónak], Ausztria. (Sajtó alatt.)
- Illik Péter: A török hódoltsági peremvidék terjeszkedése Vas vármegyében 1606-1649 között. (Sajtó alatt.)
- Illik Péter: Miklós nádor és az ország panaszai. Az Esterházy Miklós nádornak jelentett török kártételek a Magyar Királyságban. (Sajtó alatt.)

Recenziók, kritikák:

- Illik Péter: “Képtelen” művelődéstörténet (Könyvrecenzió Grüll Tibor: Az európai művelődés története c. tankönyvéről.) Bp., Mentor, 1999.
- Illik Péter-Somogyi Balázs: Új szavak, új jelentések (Könyvrecenzió: Kiss Gábor - Pusztai Ferenc: Új szavak, új jelentések c. könyvéről.) Pilisecsaba, 2000. Campus.

5. Konferencia-részvétel (2003–2006)

- Illik Péter: „Háborús békeévek” a Batthyány-birtokon (1630-1640). XXVI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humán (bölcész) Tudományi Szekciója, Veszprém, 2003. április 22. [XVI-XVIII. századi Magyar Történet Alszekció]

[Az előadás rezüméje nyomtatásban: XXVI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Humántudományi Szekció Veszprém, 2003. április 22–23.: Összefoglalók. Szerk. Szentgyörgyi Szilárd. Veszprém, Veszprémi Egyetem, 2003, 130.]

- Illik Péter: Török kártételek Nyugat-Dunántúlon az 1630–50-es években. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola „Életmódtörténet” programjának konferenciája, Piliscsaba, 2005. június 10.
- Péter Illik: „Kriegerische Friedensjahre” auf dem Gebiet des Batthyány-Landgutes (1630–1650). Schlainige Gespräche, Schlaining [Szalónak], 2005. szeptember 26–28.
- Péter Illik: „Die Aufgaben der Dorfmeister in Batthyánys Gütern im 17. Jahrhundert”. Schlainige Gespräche, Schlaining [Szalónak], 2006. szeptember 24.
- Illik Péter, A falubírói funkciók a Batthyány-uradalmakban a XVII. században. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola „Életmódtörténet” programjának konferenciája, Piliscsaba, 2006. november 10.